

Současné Lipno

Postsocialistická etnografie venkovské krajiny v čase „dobrovolné“ mobility: neoliberalismus a „místní“ kultura

HANA HORÁKOVÁ

Katedra mezinárodních vztahů a evropských studií, Metropolitní univerzita Praha, hana.horakova@mup.cz

ABSTRACT: Political and economic restructuring launched in Central and Eastern Europe after 1989 has had a substantial effect on the whole social reality of the countries, including their countryside. In Czechia, a particular impact was felt in small remote municipalities attractive for tourists, whose local authorities decided to replace a decline in traditional forms of living with a sector of services. A newly emerging rurality based predominantly on consumption involves different forms of land-use consumption, concerns over the environment, and a rise of new forms of international nature-based tourism whose aim is to meet the needs of urbanized and industrialized societies. One of the most significant transformational factors is the advent of so-called Dutch villages, located in a Czech „natural“ environment which include both Dutch second home ownership and recreational complexes. A case in point is Lipno nad Vltavou, a Dutch village par excellence, that has recently turned into a stage for vast recreational and tourist activities. The post-socialist ethnography of the Lipno community from an anthropological perspective will show how this large-scale tourist project is instrumental in commercialization, individualization and commoditization of the rural sources – landscape and community. It will reveal the nature of conflict over the rural sources perceived as a clash between a vision and practice of the neoliberal order, embodied by the key power agents (local political and entrepreneurial elites and the media) and the former, now peripheral perspective of using the countryside in a non-competitive way, stressing the compatibility of cultural and environmental practice, cherished by marginalized layers of the local population. The paper shows that preserving „valuable“ countryside could be achieved through community participation, which is, however, substantially aggravated by the adverse legacy of state socialism.

KLÍČOVÁ SLOVA:

kultura, kulturní krajina, venkov, turismus, neoliberalismus

KEY WORDS:

culture, cultural landscape, countryside, tourism, neoliberalism

Politická a ekonomická transformace započatá v Československu po roce 1989 přechodem od režimu s centrálně plánovaným hospodářstvím k demokracii a tržní ekonomice ovlivnila zásadním způsobem veškerou sociální realitu země, venkov nevyjímaje. Rozsáhlé změny socioekonomického prostředí vedly ke zvyšující se diferenciaci venkova v oblasti využití půdy, sociálního složení a ekonomických činností (Roberts & Hall 2005). Značný dopad měly tyto změny na malé odlehle venkovské obce, umístěné v pohraničních, turisticky atraktivních lokalitách, jež byly zároveň postiženy zásadními problémy socioekonomického rázu (Perlín a kol. 2011). Ve snaze zastavit ekonomický propad, odliv obyvatel a celkový úpadek zvažovaly obce alternativní rozvojové možnosti, spočívající v diferencovaném využití venkovské krajiny a prostoru, které by oživily místní ekonomiky, odvrátily vyliďňování venkova a nastartovaly jeho rozvoj. Významným faktorem této proměny byl příchod mezinárodního turismu ve formě tzv. holandských vesniček, to jest míst, která jsou obývána – kromě původního venkovského obyvatelstva a lokálních majitelů chat a chalup – převážně nizozemskými turisty a vlastníky druhého bydlení. „Holandské vesničky“ jsou v kontextu postsocialistické sociální změny jedním z významných aktérů transformace venkova, vyznačující se privatizací, individualizací, komodifikací a komercializací venkovských zdrojů, které jsou nově pod tlakem vnějších i vnitřních vlivů. Soupeří o ně nejrůznější zájmové skupiny, které obvykle mají

o rozvoji různé, často diametrálně odlišné představy (Horáková & Fialová 2014).

Tento příspěvek se zaměřuje na lokalitu Lipna nad Vltavou, „holandské vesničky“ par excellence, jež na svém území rozvíjí od konce 90. let velkokapacitní projekt cestovního ruchu, zahrnující jak mezinárodní, tak domácí formy turismu. Kromě tzv. holandské vesničky byla v obci vybudována řada dalších rekreačních vesnic, apartmánových domů, objektů druhého bydlení a navazující turistická infrastruktura. Klíčovým aktérem změn se staly místní samosprávy, které po listopadu 1989 získaly rozsáhlé rozhodovací pravomoci. Cestovní ruch je místními politickými a podnikatelskými elitami chápán jako specifická strategie endogenního rozvoje, který má pomoci stabilizovat a podporovat rozvoj venkova.

Cílem tohoto příspěvku je popsat a analyzovat proměnu „přírody“ ve formě lipenské krajiny, jež se ocitá v konfliktu zájmu mezi globálními silami neoliberalního paradigmatu a „místní kulturou“. Krajina jako mnohočetné významové a hodnotové pole byla „objevena“ jako hlavní turistické lákadlo a stala se tak předmětem sporů a soupeření mezi jednotlivými svetonázory, ideologiemi a diskursivními praktikami. Cílem je zjistit, jaký typ venkovské krajiny v dotčené obci vzniká, kdo je jeho aktivním hybatelem, kdo naopak plánovaný rozvoj rozporuje či nepodporuje a z jakých důvodů, a jaká dilemata, napětí a konflikty s sebou tento proces komodifikace venkovských zdrojů přináší.

Problematika vztahu mezi rozvojem turismu, socioekonomickým rozvojem a fyzickým prostředím je zahrnována v širším kontextu postsocialistické sociální změny. Základní konceptuální a metodologický rámec výzkumné problematiky proto vychází zejména z premis postsocialistické etnografie, která zkoumá, jak jsou procesy avýznamy postsocialistické transformace prožívané a vyjednávané těmi, jichž se tato proměna týká, jak jsou sociální praktiky lokalizované a jaké významy jim lidé přisuzují (Burawoy & Verdery 1999; Hann 2002). Etnografický výzkum založený na procesuální, dialogické a konfliktní povaze produkce vědění může poskytnout lepší vhled do složitosti postsocialistické změny. Umožňuje totiž badatelům odhalovat pluralitní pohledy na postsocialistickou transformaci a dokáže zodpovědět otázku, jak jsou procesy transformace prožívány, chápány a interpretovány místními sociálními aktéry, zejména těmi, kteří nejsou v centru transformativních událostí a procesů. Je rovněž vhodnou metodou pro studium nově vzniklých struktur nerovností, v souvislosti se vznikajícím novým společenským řádem (Hörschelmann & Stenning 2008: 345–8).

Příspěvek vychází z dat pořízených z antropologického terénního výzkumu, který byl v obci prováděn v letech 2008–2014, v celkové délce tří měsíců. Při výzkumu byla použita široká škála různých metod, které generovaly různé typy dat – od primárních (hloubkové a neformální rozhovory, zúčastněné i nezúčastněné pozorování), k sekundárním (odborná literatura, výzkumné zprávy, publicistické zdroje, mediální vyjádření, kroniky apod.).

Fenomén „holandských vesniček“ není v českém akademickém prostředí novým tématem. V minulosti se stal tématem kvalifikačních prací studentů sociální geografie. Problematiku rovněž zkoumají odborníci z různých oborů zabývajících se cestovním ruchem. Z hlediska sociální geografie byla tato problematika řešena v rámci výzkumu nových trendů druhého bydlení, především jeho internacionalizace (Fialová & Vágner 2009 2014; Nožičková 2011). Problematikou „amenitní“ migrace jako nové formy specifické globální migrace obyvatel a jejího vlivu na socioekonomický rozvoj venkovských oblastí České republiky se v mezioborové perspektivě zabývá badatelský kolektiv vedený Michaelem Bartošem (Bartoš a kol. 2011). Sociálně-antropologická produkce na

téma „holandských vesniček“ byla prezentována v řadě prací (Horáková 2010a, 2010b, 2013, 2014a, 2014b; Horáková & Boscoboinik 2012). Komplexní problematiku rozvoje venkovských komunit prostřednictvím mezinárodního turismu řeší nejnovější publikace Horákové a Fialové (2014) Transformace venkova: Turismus jako forma rozvoje.

KONCEPTUALIZACE „PŘÍRODY“ A „KULTURY“: ŽIVOTNÍ PROSTŘEDÍ, KRAJINA, DISKURZ

Téma vztahu mezi kulturou a přírodou je obsáhlé a komplexní. Jádrem dilematu je rozpor mezi jednotou lidského a přírodního světa a konfliktem přírody a kultury (Komárek 2008). Základní rozlišení mezi sociálním a přírodním světem je produktem osvícenství, které vyprodukovalo tzv. othering přírody. Toto rozlišení se poté stalo metodologickým a ontologickým základem v sociálních vědách. Ač je vztah mezi přírodou a kulturou předmětem zkoumání nejrůznějších akademických disciplín, idea jedné přírody a mnoha kultur stála u zrodu kulturní antropologie a stala se její ústřední tezí (Descola 2011). Tato premisa byla sice označena jako produkt západní kultury za etnocentrickou a podniknuty snahy o její revizi (viz Descola 2011), zdá se však, že přetrvává jak v odborných kruzích, tak i v laickém pohledu.

„Příroda“ a „kultura“ jsou chápány jako proměnné v rámci procesu interakce, spíše než jako odlišné roviny reality. Kultura je součástí přírody, je pevně zakotvená v biofyzickém prostředí. Navíc, vliv fyzického prostředí na lidské chování není nikdy čistě materiální či „přírodní“, ale je vždy částečně kulturní, neboť se odvíjí od kulturně determinovaných způsobů, jak lze tyto vlivy vnímat (Barnard & Spencer 2011).

Vztah mezi kulturou a přírodou je nejen reciproční, ale i silně hierarchický: předpoklad, že kultura není pouze odlišitelná od přírody, nýbrž je primární a vůči přírodě nadřazená, vychází z teze, že kultura je díky své osobitosti schopna překonat přírodní podmínky, tj. „podmanit si přírodu“. Vylučné schopnosti jakékoli kultury transformovat přírodu – socializovat a kulturalizovat ji – si všimá Sherry Ortnerová (1974). Příroda se jeví jako produkt kultury: jako hranice, která se pohybuje a kterou lze překročit.

Nekonečně široký termín „příroda“ je podle Barnarda a Spencera (2011) často nahrazován konceptem „životní prostředí“,

jež může zahrnovat jakýkoli aspekt vztahu mezi člověkem a přírodou, od zkoumání lidského těla k vesmíru. Ač lze pojem „životní prostředí“ v určitých kontextech, jako je ochrana přírody a krajiny nebo udržitelný rozvoj, definovat a vysvětlit velmi přesně, v éře postmodernismu a sociálně-vědního dekonstruktivismu je jeho konceptualizace otázkou stipulativního výběru. Rapoport (2014) nabízí tři vzájemně propojené konceptualizace: 1. Prostředí jako kulturní krajina. 2. Jako organizace prostoru, času, významu“ a komunikace. 3. Jako systém různých „prostředí“ (settings), v nichž se odehrávají systémy aktivit.

V tomto příspěvku je životní prostředí chápáno především jako kulturní krajina ve smyslu jakékoli změny provedené člověkem na planetě Zemi; jako antropogenní Příroda, jako část prostředí „vykrojená“ člověkem (Mácha 2013). Při určité dávce zjednodušení lze tvrdit, že existují dvě tradiční pojetí krajiny: krajina jako materiální objekt a jako vizuální ideologie. Tato dichotomie produkuje napětí mezi krajinou chápánou jako životní prostor a krajinou jako scénérie. Snahou o přemostění této duality je koncept krajiny jako sociálního prostoru (Lefebvre 1991), resp. jako sociálně relevantního prostředí (Mácha 2010). V tomto pojetí není krajina pouhou materiální výsečí fyzického prostředí, ale zároveň průsečíkem vztahů mezi sociálními aktéry (Massey 2005). Chápání krajiny jako procesu a žité praxe, spíše než jako statické entity a souboru objektů, vyprodukovalo v posledních několika desetiletích celou řadu rozdílných „typů“ a forem krajiny, jako např. culture bound landscape (krajina ovládaná kulturou), etnokrajina (ethnoscape), technokrajina (technoscape), mediální krajina (mediascape), turistická krajina (tourismscape), které vznikají na základě historických a geografických imaginací jednotlivců a lidských skupin (Appadurai 1995).

Pojem kulturní krajina je v tomto textu chápán, v souladu s upřednostňovaným konceptem venkova jako sociálního konstruktů, jako sociální reprezentace a kulturní praxe. Kategorie prostoru ve striktně geografickém významu je nahrazena ideou, podle níž prostor není „dán“, nýbrž je sociálně vytvářen. Tento proces produkuje soubor odlišných reprezentací, který je závislý na míře heterogenity aktérů, kteří se na tvorbě prostoru podílejí. Venkovský prostor je tvarován jak těmi, kteří ho vytvářejí, tak

i těmi, kteří ho konzumují. Moderní ruralita je tudíž chápána jako soubor „příběhů“ produkovaných nejrůznějšími aktéry – místními i „cizími“ (Horáková & Fialová 2014).

Jak bylo uvedeno, obousměrná interakce mezi lidmi a prostředím přisuzuje „kultuře“ ústřední význam. Jak však zkoumat roli kultury, je-li samotný koncept kultury jednak příliš abstraktní a obecný, jednak po kulturalistickém obratu spíše nepoužitelný, vzhledem k jeho tendenci vytvářet uzavřené jednotky a reifikovat je? Jednou z cest je vymezit kulturu jako systém kolektivně sdílených názorů, představ, idejí a významů (Geertz 2000) a tento systém zkoumat pomocí Foucaultova pojetí diskursu jako sociálně utvářené komunikace, vedoucí k produkování „textů“ (Foucault 1994, 2002). Kultura je tak základnou pro pluralitní diskursy, které produkují různé významy. Sama o sobě sice kultura diskursem není, ale je probíhajícími diskursy reprodukována a neustále měněna.

Jak uvádí Ladislav Holý, po pádu komunistického režimu se v Česku vynořilo množství nových diskursů, které na jedné straně potvrzovaly a nadále rozvíjely zásadní premisy české kultury, na straně druhé je přetvářely (Holý 2010: 197). Do popředí se dostaly diskursy odvozené ze západních narátivů, které byly protipólem ideologie státního socialismu – diskurs demokracie, tržního hospodářství, soukromého vlastnictví, individualismu, občanské společnosti aj.

LIPNO NAD VLTAVOU: KONTINUITA A ZMĚNA

Ač je za počátek vzniku obce považován rok 1530 (Kronika obce), zásadní zlom v novodobé historii obce nastal v polovině 20. století, kdy došlo k vybudování vodní nádrže Lipno a rychlému demografickému a hospodářskému rozvoji obce. Obec prošla za socialismu centrálně plánovaným hospodářstvím, což se projevilo v podobnosti vzorců hospodářských činností venkovských obyvatel, kteří byli zaměstnáni v primárním a sekundárním sektoru hospodářství (v elektrárně, lehkém průmyslu, zemědělství a lesnictví); pouze malá část obyvatel pracovala ve službách. Rozvinutá místní infrastruktura umožňovala čilý veřejný a spolkový život, provozovaný samozřejmě pod hlavičkou Národní fronty.

Z geografického hlediska spadá obec do odloučených, spíše periferních oblastí českého pohraničí, avšak díky svému umístění v cenné přírodní lokalitě (podhorská oblast,

blízkost velké přehradní nádrže) disponuje vysokým turisticko-rekreačním potenciálem. Již od 60. let se stala magnetem pro majitele objektů druhého bydlení (rekreačních chat a chalup). Obec také vybudovala ubytovací zařízení pro hromadnou i individuální rekreaci. V roce 1974 Lipno získalo statut rekreační oblasti (Kronika obce). Aktivity cestovního ruchu před rokem 1989 (pěší turistika, rekreační a sportovní rybolov, jachtaření, sjezdové a běžecké lyžování a letní kolektivní sporty) byly integrálně propojeny s venkovským charakterem oblasti a nebyly v rozporu s „tradičními“ činnostmi. Lze je charakterizovat jako rekreační, technologicky nenáročné a nekompetitivní.

POSTSOCIALISTICKÉ LIPNO

S nástupem ekonomické restrukturalizace orientované na tržní hospodářství došlo k propadu tradičních forem obživy místního obyvatelstva. Úpadek zemědělství a lehkého průmyslu byl ztělesněn zrušením státního statku a postupným zavřením továren, které zaměstnávaly lipenské obyvatelstvo. Snižování pracovních příležitostí se projevilo v odlivu kvalifikovaných pracovníků do měst a nedostatkem kapitálu na potřebné investice do infrastruktury (Analýza 2013). Zásadní roli v rozhodnutí revitalizovat obec pomoci cestovního ruchu hrálo místní zastupitelstvo. S přijetím zákona o obcích z počátku 90. let získaly místní samosprávy velký vliv při rozhodování o rozvoji obcí, které spravují. Samospráva je zpravidla hlavním iniciátorem a realizátorem rozvojových aktivit, přičemž v malých venkovských obcích je dominantním aktérem mnohdy starosta (Bernard a kol. 2011). Tehdejší lipenský starosta (a zároveň i současný, protože je ve funkci nepřetržitě od roku 1992) se spolu se zastupiteli rozhodl zúročit „zaostalost“ místní krajiny (vlivem železné opony) a na její „nedotčenost“ nalákat zahraniční investory. Cestovní ruch byl chápán jako jediná proveditelná „čistá“ forma exportního průmyslu. Přijetí konceptu turismu jako rozvoje ovlivnil mj. i fakt, že katastrální území obce se nenachází v tzv. zvláště chráněných územích (Kalabisová a kol. 2013). Místní zastupitelstvo zvolilo strategii odkupu pozemků v katastru obce a jejich scelování s cílem nabízet je potenciálním investorům se zájmem investovat do infrastruktury cestovního ruchu.

Období mezi léty 1999 a 2005 je spojeno

s projektem nizozemského investora Landal Green Parks, který odkoupil obecní pozemky i pozemky od soukromých vlastníků a vybudoval v obci (kromě jachetního přístavu) apartmánový komplex pod názvem Landal Marina Lipno, rozkládající se na ploše 13 hektarů, poskytující ubytování ve více než 300 studiích a apartmánech, které nabízejí přes 1600 lůžek.

Eklektický architektonický styl tohoto rekreačního areálu kombinuje prvky jihočeské (selské baroko, panorama šumavských hřbetů), nizozemské (typický holandský ženský čepec ve štítu ústřední budovy) a středomořské architektury (Vítková 2006). Výsledkem jsou obloukové štíty domů, zvláště střechy a vysoká barevnost objektů. Hodnocení tohoto architektonického řešení se liší napříč odbornou i laickou veřejností. Mnozí upozorňují na monstrózní charakter nové výstavby, který narušuje krajinný ráz. Jiní oceňují řešení areálu z hlediska urbanistického uspořádání: jsou zde veřejné prostory, plochy zeleně a cesty pro pěší zajišťující průchodnost areálu. Rekreační areál vtiskl destinaci zcela novou marketingovou tvář a stal se impulsem k dalšímu rozvoji turistické infrastruktury v obci. Byly prodány a pronajaty další obecní pozemky, na kterých vyrůstají nové a nové rekreační komplexy a rekreační vesnice, nabízející téměř 5 tisíc lůžek (Infocentrum Lipno nad Vltavou). Převládají tzv. apartmánové byty a domy; Analýza (2013) uvádí, že v období 2006 až 2011 bylo postaveno 200 nových bytů tohoto typu. Tyto objekty jsou převážně ve vlastnictví Nizozemců, kteří je využívají pouze příležitostně, nebo je přes nejrůznější domácí i zahraniční agentury pronajímají dalším turistům, převážně nizozemským. Další významný podíl lůžek je spojen s nově vybudovanými objekty druhého bydlení, které vznikají v různých částech obce a podobně jako apartmánové byty jsou především ve vlastnictví nizozemské klientely. Po většinu roku, vyjma pár týdnů letní a zimní turistické sezóny, jsou prázdné a připomínají tak „domy duchů“.

Nejpočetnější klientelou jsou Nizozemci (85 %), následováni 10 až 12 % cizinců jiných národností, zejména Němců. V posledních letech přibývá i movitější česká klientela. V obci se rozvíjí navazující turistická infrastruktura (pro bližší informace viz Horáková a Fialová 2014: 192–206). Kromě zahraničních investorů se začaly prosazovat i české podnikatelské zájmy. Ke klíčovým

zájmovým skupinám patří kromě místní samosprávy dvě soukromé firmy, které jsou považovány za strategické partnery v rozvoji obce (Kalabisová a kol. 2013): Conduco (se sídlem v Českých Budějovicích) a Lipno Servis, což je místní společnost a zároveň nejvýznamnější zaměstnavatel v obci. Jedná se také o první soukromou společnost, která se zabývá destinačním managementem oblasti a provozuje lipenské Informační centrum zcela na bázi soukromé společnosti (Analýza 2013).

Lipno se za posledních 15 let proměnilo v turistickou destinaci, kterou vyhledává jak zahraniční, tak i česká klientela. Turistické a rekreační aktivity zaměřené na turisty a návštěvníky jsou v příkrém rozporu s dřívějším vzorcem trávení volného času. Jsou vysoce aktivní, kompetitivní, moderní, vysoce technologické a individualizované. Pro tento typ specializovaných aktivit současného turismu a rekreace je tradiční rurální prostor nedostatečný a nevyhovující. Vyžaduje vybudování speciálních zařízení, které slouží mnohdy jedné konkrétní činnosti – například lanový park, bobová dráha.

Obec je z ekonomického hlediska úspěšná. Rozpočtové příjmy v roce 2013 činily 35 miliónů korun, což představuje příjem na jednoho obyvatele cca 53 tisíc. Obvykle u této velikostní skupiny obcí se lze setkávat s příjmy okolo 20 tisíc na obyvatele ročně. Cestovní ruch přispěl jednak ke kumulaci a zhodnocení majetku obce (objem realizovaných investic z veřejných zdrojů v uplynulém dvacetiletí dosáhl více než 300 miliónů korun, ze soukromých zdrojů byly proinvestovány 3 miliardy), jednak v obci pomohl vytvořit nová pracovní místa. Obec promítla pozitivní ekonomickou situaci generovanou rozvojem cestovního ruchu do řady výhod pro místní obyvatele (nízká sazba místního poplatku za svoz komunálního odpadu, výhodné nájmené v obecních bytech, zvýhodněné vstupné a nadstandardní slevy do zařízení cestovního ruchu aj.). Za úspěšný rozvoj cestovního ruchu v oblasti investic byla obec několikrát oceněna (např. Top Invest 2008, Best of Realty 2012). Na druhou stranu se nepodařilo snížit nezaměstnanost, která v obci zůstává nadprůměrně vysoká (13,47 %, přičemž míra nezaměstnanosti v jihočeském kraji je 7,12 %) (Analýza 2013).

Komplexní povaha cestovního ruchu vyžaduje kromě ekonomických efektů zkoumat dopady turismu na fyzické a sociokul-

turní prostředí. Rozvoj cestovního ruchu na Lipně, konkrétně jeho druhá fáze (od roku 2005 do dneška), odpovídá jednomu z nejtýpčtějších modelů sociální únosnosti, tj. Butlerově koncepci životního cyklu destinace. Ta tvrdí, že když cestovní ruch podstatně narůstá, může dojít k výskytu řady negativních dopadů na život místních společenství. Trend směřující k institucionálnímu vlastnictví půdy a rychlý růst v počtu rekreačních domů a turistických atrakcí má za následek omezení přístupu veřejnosti k různým zdrojům a privatizaci venkovské krajiny. Jak turismus pohlcuje místní komunitu, výsledkem je (1) sociální narušení místní komunity a (2) rušivé a trvalé změny fyzického prostředí (Jenkins a kol. 1998). Tyto dva aspekty se vzájemně nevylučují. Aspekty sociální mohou být zhoršeny aspektem fyzickým, jak je tomu na Lipně, kde bezprecedentně rychlá a masivní výstavba rekreačních objektů, objektů druhého bydlení a rozvoj turistických atrakcí ovlivňuje sociální vztahy.

Předně, masivní, rychlý a intenzivní turistický rozvoj Lipna má významný vliv na fyzický vzhled lokality. Nově vybudované turistické komplexy a zařízení, včetně výšky, stylu a materiálu budov přispěly k naprosté změně vzhledu oblasti. Dopad velkých turistických projektů na fyzické prostředí je obzvláště výrazný díky ostrému kontrastu mezi turistickými zařízeními postavenými podle „mezinárodních standardů“ a často ještě velmi dobře zachovalou přírodou. Prostředí je uměle transformováno a přizpůsobeno vkusu a přání turistů. Dewailly (1998: 123) používá k označení rychlých transformačních procesů, které již neposkytují prostor pro venkovskost, pojem „obležené krajiny“.

Rychlý stavební boom na Lipně má za následek transformaci celé krajiny i vesnice. Vnitřní území obce bylo urbanizováno, zároveň dochází k extenzivnímu rozšiřování zastavěné plochy. Rozvoj prostřednictvím cestovního ruchu připomíná centrifugu, jež postupuje od jádra, které prochází intenzivní ekologickou transformací, až k okrajům obce, kde vyrůstají další rekreační areály a vesnice. Jediný prostor, který této zásadní transformaci odolal, je část obce označovaná místními jako „staré“ Lipno, původní sídliště, které je místními i turisty chápáno jako periferie. Fyzická separace „starého“ Lipna byla posílena rozhodnutím zastupitelstva vybudovat nové centrum obce poblíž rekreačních areálů, kam byl dokonce

do nově postavené moderní budovy přesunut obecní úřad. Tato zóna, místními běžně nazývaná „promenáda“ nebo „kolonáda“, má dominantní turistickou funkci. Po obou stranách silnice vznikla řada nových obchodů a firem, které jsou orientovány výlučně na turisty. Nové budovy a nákupní a zábavní infrastruktura připomínají „rekreační krajinu“ nebo dokonce „přímořské letovisko“ s vlastní estetickou hodnotou (Cohen 1978: 226). Venkovský prostor se stal jevištěm (stage) pro turistické aktivity (Butler a kol. 1998: 15).

Výstavba turistické infrastruktury vyvolává mezi místními obyvateli různé, mnohdy velmi negativní reakce. Rekreační objekty považují za „ošklivé“, „nevhodné pro venkovské prostředí“, používají označení jako „fata morgana“, „Šmoulou“, nebo „architektonické obludnosti“. „Lipno je podvod, barevný Chánov, nevкус, cirkus; nejsem proti rozvoji, naopak, bylo potřeba Lipno rozvíjet, ale ne takto, ve snaze rychle zbohatnout“ (místní žena, srpen 2013). Mladý muž s kontakty na dnešní zastupitele vzpomíná na Lipno před rokem 1997, kdy jezdili tramповé, sportovalo se a chodilo se do přírody. „Lidi sem jezdili kvůli přírodě. Dnes za atrakcemi.“ Ti, kteří se otevřeně staví proti současnému rozvoji pomocí turismu, jsou převážně majitelé druhého bydlení, kteří nesouhlasí s přeměnou lokality na letovisko; přišli sem hledat klidné místo pro letní nebo zimní dovolenou a cítí se být rychlým tempem tohoto typu rozvoje ohroženi.

NEOLIBERALISMUS A „MÍSTNÍ“ KULTURA: STŘET DISKURSŮ

Výzkumná problematika krajiny jako sociální reprezentace je zasazena do širšího kontextu postsocialistické transformace, která se odvíjí na pozadí ideologie neoliberalismu. Tato část příspěvku zkoumá, jak se účinky neoliberálních sil promítají do změn v sociálních vztazích a jak ovlivňují výklad pojmů, jako je rozvoj a modernita. Sleduje proces formování postsocialistického diskursu rozvoje, který legitimuje neoliberální politiku ve formě privatizace, individualizace, komercializace a komodifikace kulturní krajiny Lipna. Tento diskurs, jenž umožňuje intenzivní turistifikaci obce ve jménu hospodářské prosperity a rozvoje, je konfrontován s diskursem socialistické modernity.

Samotný termín neoliberalismus je vnímán ambivalentně a jeho definice je problematická (Watts 2000). Současná debata

o neoliberalismu rozlišuje přinejmenším dvě základní pojetí. Zprvée, neoliberalismus vystupuje jako hegemonický, „top-down“ politicko-ekonomický projekt podpořený jednotnou ideologií, prosazovaný vládami a mezinárodními organizacemi se stejnými efekty po celém světě (Bakker 2005). Ke klíčovým principům se řadí odpor vůči keynesiánskému typu státu, víra v občanskou společnost, zahrnující neziskové organizace i komunity, důraz na jednotlivce jako ekonomické a sociální aktéry. Druhé pojetí představuje neoliberalismus jako „migrující technologie vládnutí“, které v interakci s prvky místní situace vede k různým projevům a výsledkům v závislosti na daném kontextu (Jehlička a Smith 2011). Skutečnost, že v interakci s lokálním kontextem přináší neoliberalismus vysoce diferencované výsledky, vedla část badatelů k přesvědčení, že je třeba neoliberalismus chápat spíše jako proces než jako „věc“ (Bakker 2005). Peck a Tickell (2002: 380) argumentují, že analýza by se měla spíše zaměřit na „(zno-vu)vytváření procesu neoliberalizace a variabilních způsobů, jak jsou různé ‚lokální neoliberalismy‘ zapuštěné do širších sítí a struktur neoliberalismu“.

V souladu s druhým pojetím je neoliberalismus v této práci chápán spíše jako jev, „který se projevuje v hybridních formacích“ (Peck 2004: 403). Snahou je postihnout určité neoliberální prvky, které se v dotčeném prostředí prosazují, a zodpovědět otázku, kdo je prosazuje, za jakým účelem, jak je tato neoliberalizace jednotlivými aktéry a subjekty vyjednávána a přijímána.

Klíčovým prvkem neoliberálního paradigmatu je tržní ekonomika. Po pádu komunismu v Československu bezprostředně následoval program rozsáhlých ekonomických reforem, jejichž cílem bylo vytvoření tržního hospodářství. Trh byl konstruován jako symbol „civilizace“ a „moderní společnosti“, jako součást přirozeného společenského vývoje, k němuž česká společnost po nucené čtyřicetileté odmlce vyplněné neúspěšným (protože umělým) projektem „reálně existujícího socialismu“ s centrálně plánovaným hospodářstvím zákonitě směřuje (Holý 2010: 149). Jak argumentuje Holý, kulturní konstrukce „přirozeného“ a „umělého“ stojí nejen za bezproblémovým přijetím diskursu tržního hospodářství v 90. letech, ale stala se klíčovou metaforou české kultury, která je používána v řadě dalších diskursů – politickém, ekologickém, genderovém (Holý 2010: 197).

Postsocialistické Lipno využilo trh a tržní síly při vytváření a evaluaci krajiny. Místní zastupitelstvo formulovalo rozvojové cíle, jež byly v souladu s volnou soutěží mezi soukromými podnikatelskými subjekty (zahraniční i domácí). Tyto návrhy byly prezentovány (dovnitř komunity i ven) jako nástroje ke zlepšení ekonomické výkonnosti.

Druhým elementem, který je v souladu s definicí neoliberalismu, je důraz na soukromé vlastnictví. Privatizace se stala v listopadovém Česku klíčovým prvkem ekonomické reformy. Podobně jako trh bylo i soukromé vlastnictví konstruováno jako vyjádření lidské přirozenosti, oproti „umělosti“ centralizované ekonomiky (Holý 2010: 158).

Jak bylo uvedeno, proces privatizace venkovských zdrojů na Lipně byl odstartován rozhodnutím místního zastupitelstva odkoupit pozemky s cílem je scelit a nabídnout potenciálním zájemcům z řad soukromých investorů. Rozvoj obce prostřednictvím velkokapacitního cestovního ruchu v předchozí části ukázal, že privatizované obecní pozemky, na nichž vyrostly rekreační areály s návaznou turistickou infrastrukturou, měly různé efekty – pro investory a developery jednoznačně pozitivní, pro komunitu však devastující.

Třetím prvkem je silný impuls směrem k přenesení vládních funkcí na nestátní aktéry včetně komunit vedený přesvědčením, že komunity budou spravovat své zdroje lépe než stát. Předpoklad samosprávných komunit (self-governing community) je jedním z klíčových definičních znaků neoliberálního řádu (McCarthy 2006). V listopadovém Česku byla nutnost deregulace a decentralizace podobně jako předchozí prvky zdůvodňována odkazem na selhání státu při řízení země (tzv. ekonomika nedostatku). Na rozdíl od očekávaného neoliberálního principu „ústupu vlády“ však neoliberální reforma pomohla konsolidovat určité aspekty státní moci, vykonávané prostřednictvím lokálních politických aktérů. Motorem strategických změn na Lipně se stal starosta obce, jenž legitimizoval rozvojové cíle s ohledem na privatizaci venkovských zdrojů a konsolidoval tak ekonomický narativ o prospěšnosti projektu cestovního ruchu pro obecné blaho. Vytvořil vlastní vizi rozvoje obce, kterou prosazuje jednak ve spolupráci s vybranými místními podnikateli, jednak s externími aktéry, zejména zahraničními investory.

Rétorika a praxe neoliberalismu jako součást politiky modernizace se stala klíčovým principem lipenské politické a ekonomické elity. Neoliberální diskurs je rozvíjen v protikladu k socialistickému narativu, který je prezentován jako zodpovědný za celkovou morální i ekonomickou devastaci země, resp. místní krajiny a komunity. To ve své studii potvrzuje i Holý: diskursy, které se vynořily po listopadu 1989, se buď odvolávají na diskursy běžné za socialismu, nebo jsou konstruovány v opozici k oficiálním narativům komunistické éry (Holý 2010: 13). Implicitní i explicitní zarámování dominantního diskursu do příběhu o neúspěšném socialistickém projektu umožnil hladký a bezproblémový průběh privatizace veřejných zdrojů ze strany místního zastupitelstva, včetně krajiny, což Harvey (2003) nazývá „akumulací vyvlastněním“ (accumulation by dispossession), tj. zábo-rem veřejných statků z důvodů soukromého profitu, který vede k vyšší míře sociální nerovnosti.

Rozvoj prostřednictvím turismu na Lipně je prezentován jako modernizační projekt, který zajistí místní komunitě hospodářské a demografické přežití, prosperitu a společné blaho. Jeho cílem je nahradit socialistickou modernitu, která je vnímána jako zastaralá a překonaná. Tento „západní“ koncept modernity je prezentován jako „přirozený“, jako ideál hodný následování, jak je zřejmé z rozhovorů s místní mocenskou elitou, zejména starostou, ze studie provedené na zakázku (Analýza 2013) a z četných mediálních vystoupení. Modernizace podle postsocialistického modelu je součástí dominantního veřejného a politického diskursu, který jiné, alternativní modely umlčuje s poukazem na to, že jsou zpátečnické.

Reprezentace Lipna je zcela podřízena obrazu obce jako úspěšného střediska cestovního ruchu v celém regionu, což je mimo jiné patrné z oficiálních webových stránek, kde nejsou žádné informace o spolkovém životě ani dalších aktivitách místních obyvatel. Úřední webové stránky naopak prezentují obec jako jedinečnou případovou studii úspěšné transformace: „Z dnešního pohledu je možno říci, že se obec Lipno svého potenciálu chopila na české podmínky zcela unikátním, téměř ukázkovým způsobem.“ Předlistopadové Lipno je prezentováno jako ne-entita, popřípadě jako něco, co muselo nevyhnutelně ustoupit modernizaci: „Původní historickou obec, z větší

části zatopenou při výstavbě vodní nádrže Lipno, dnes zdobí nové náměstí s mnoha kavárničkami, okrasnou zelení a proměnnými chodníčky.“ Snaha vytvořit portrét obce bez minulosti kontrastuje s historickou pamětí zachycenou v Kronice obce, v níž je článek uveřejněný ve Večerní Praze z 3. září 1969: „To, co vyrostlo nad přehradou, je velmi moderní obec s 200 byty a velmi hezkou a moderní prodejnou. Lipno udivuje svou upraveností, čistotou a vkusem, rozlehlou zelení a květinovými záhony uvnitř sídliště. Přesto, že zde bývá v letní sezóně denně kolem 5000 návštěvníků ze všech koutů republiky i ze zahraničí, je zde čisto. Chodníky jsou asfaltové, zábradlí svítí novou barvou, upravené záhony růží, hezké zářivkové osvětlení, nikde dráty.“ Obraz současného Lipna, v němž absentuje smysluplná minulost, zaznívá nejen mezi těmi informanty, kteří mají blízko k místní podnikatelské elitě („Lipno bývalo džungle, ale teď je to tu civilizovaný. Když jde člověk ‘do města’ (do nového centra), musí se oblíct, ne jako na vesnici. Lipno je teď jako město. Naše děti už nebudou vesnický balící“), ale je posilován i v médiích: „Před nějakými 15 lety bylo Lipno nad Vltavou obcí, která byla známá jenom díky tomu, že se nachází u hráze lipenské přehrady. Během těch patnácti let došlo k neuvěřitelné proměně místa, které je dnes jedním z nejnavštěvovanějších turistických cílů v Česku.“ Podobně neutěšený pohled na socialistické Lipno, plný faktických chyb a dezinformací, nabízejí i kvaziodborné články na internetu: „V roce 1989 bylo na Lipně asi 240 obyvatel, kteří stále obývali chátrající domy ubytoven rozestavěné uprostřed lesa bez ladu a skladu a pobité eternitem“ (Vítková 2006). Postsocialistický modernizační diskurs zdůrazňující diskontinuitu mezi předlistopadovým a polistopadovým vývojem prezentuje Lipno jako „místo bez historie“ (Horáková & Fialová 2014: 328–9). Kontrast mezi pozitivním obrazem Lipna a jeho předlistopadovou podobou je potvrzován mediálními vyjádřeními politiků spřízněných s politickou elitou obce. Tehdejší starosta Hluboké nad Vltavou, poté senátor za ODS, hovořil o předlistopadovém Lipně jako o „de facto zařízení staveniště pro stavbu přehradu“ (cited in Analýza 2013).

Postsocialistický diskurs o pokroku a modernitě je sice dominantní, ale určité vrstvy místních se s ním neztotožňují. Jsou to nejen sociálně a ekonomicky marginali-

zovaní obyvatelé, obracející se nostalgicky k socialistickým idejím o pokroku, ale i středně příjmoví, kteří nesouhlasí s povahou současného rozvoje, jenž vede k radikální proměně identity obce. Vadí jim nekontrolovatelný vývoj turismu, který zachvacuje okolní krajinu. Převládá u nich pocit bezmoci, že „se s tím nedá nic dělat“. Vývoj Lipna „se utrhl ze řetězu“, „vymklo se to kontrole“. Jak uvedl jeden informant, na počátku (tj. v letech 1997 až 1998) vypadal rozvoj obce slibně. V revitalizačních plánech byla obec pojímána jako základna sportu, zejména jachtingu. Poté, co obec odprodala většinu pozemků, už nemá rozvoj v rukou: „viděl jsem plán rozvoje na dalších deset, dvanáct let: bude to beton až k hřbitvu“. Skepsi tohoto informanta ohledně budoucího rozvoje dokládají jeho další výroky: „nikdo tehdy netušil, co se z toho stane“; „vůbec bych se nedivil, kdyby tu někdo postavil na kopci Temelín – všechno je možné, úředníci i politici jsou podplaceni.“

Rozvojový projekt prostřednictvím turismu je doprovázen extrémně nízkou participací místní komunity, u níž převládá pasivita a apatie. Neschopnost ovlivňovat procesy vedoucí k rozvoji obce prostřednictvím turismu je zapříčiněna celou řadou faktorů: obtížnou využitelností „neproduktivního“ sociálního kapitálu založeného na „partikularizované důvěře“ (Kovács 2012: 115), jenž je založen výhradně na horizontálních vazbách (příbuzenských, sousedských a profesních) zděděných z dob socialismu; nedostatkem informovanosti občanů o rozvojových projektech ze strany vedení obcí; nedostatkem či přímo absencí míst ve veřejném prostoru pro komunikaci a spolupráci místních; obecně, neochotou angažovat se ve věcech veřejných, zděděnou z období socialismu a posilovanou současnou frustrací občanů z polistopadového rozvoje. Jak uvedl jeden informant, „k volbám nemá smysl chodit, stejně nic nezměníš. Na kandidátce budou ti samí lidé, kteří jsou v zastupitelstvu nyní; není koho volit.“

ZÁVĚREM

Příspěvek poukázal na nerozlučný vztah mezi mezinárodním turismem a neoliberalní globalizací (Salazar 2013: 171). Účinky neoliberálních sil politické a ekonomické restrukturalizace podnítily a umožnily místní politické elitě přijmout turismus jako „rurální odpověď na globalizaci“ a

jako „mechanismus“ rozvoje (George a kol. 2009: 12).

Cílem bylo postihnout vzájemný vztah mezi globalizovanou, sociokulturně produkovánou turistickou krajinou a „místní kulturou“. Vznik postproduktivistické krajiny doprovázený komodifikací venkovských zdrojů vytváří potenciál pro konflikt mezi pohledem na rozvoj venkova v představách různých aktérů. Výsledky výzkumu ukazují, že napětí a rivalitu mezi frakcemi v místní komunitě způsobuje především rozmanitost významů rozvoje, pokroku a modernity: mezi pojetím socialistické modernity, kde garantem rozvoje, pokroku a blahobytu má být stát, a postsocialistickým, založeným na koncepci modernity s klíčovými rysy neoliberální ekonomie.

Dominantní postsocialistický diskurs a praxe napomohl vytvoření nových parametrů pokroku a zaostalosti. Privatizace, individualizace, komodifikace a komercializace krajiny výrazně prohloubila sociální rozdíly v místní společnosti. Postupně se vynořila vrstva obyvatel (místní podnikatelé s těsnými vazbami na obecní zastupitelstvo, vlastníci a provozovatelé turistické infrastruktury, apod.), která se plně ztotožnila s postsocialistickým diskursem modernity o jediné možné cestě rozvoje Lipna prostřednictvím dosavadní formy turismu. Tato vrstva obyvatel je v kontrastu s většinou místních, kteří se do turistických projektů nezapojili a naplňují tak kategorii kulturně, částečně i socioekonomicky marginalizovaných občanů. Vzniká nová hierarchie mezi centrálními a periferními světy, které jsou místem projevu rozdílných, často nekompatibilních praxí a životních stylů. Geograficky marginální prostory se tak stávají kulturní marginalitou.

PODĚKOVÁNÍ

Autorka děkuje oběma anonymním recenzentům za podnětné připomínky k předchozí verzi rukopisu.

LITERATURA

- Analýza. Rozvoj obce Lipno nad Vltavou od počátku 90. let. (2013). Praha: Incoma, gfk.
- Appadurai, A. (1995). The Production of Locality. In Fardon, R. (ed.) Counterworks: Managing the Diversity of Knowledge. London: Routledge.
- Bakker, K. (2005). Neoliberalizing Nature? Market Environmentalism in Water Supply in England and Wales.

- Annals of the Association of American Geographers, 95, 3. 542–565.
- Barnard, A., & Spencer, J. (2011). *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. 2 ed. Oxford: Routledge.
  - Bartoš, M., Kušová, D., Těšitel, J., Novotná, M., Kopp, J., Macháček, J., Moss, L. & Glorioso, R. S. (2011). Amenitní migrace do venkovských oblastí České republiky. Kostelec nad Černými lesy: Lesnická práce.
  - Bernard, J., Kostecký, T., Illner, M., & Vobecká, J. (2011). *Samospráva venkovských obcí a místní rozvoj*. Praha: SLON.
  - Burawoy, M., & Verdery, K. (1999). *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Rowman & Littlefield.
  - Butler, R. W., Hall, C. M., & Jenkins, J. (eds.) (1998). *Tourism and Recreation in Rural Areas*. Chichester: John Wiley.
  - Cohen, E. (1978). The impact of tourism on the physical environment. *Annals of Tourism Research*, 5, 2, 215–237.
  - Descola, P. (2011). *L'écologie des autres. L'anthropologie et la question de la nature*. Paris: Éditions Quae, coll. Sciences en questions.
  - Fialová, D., & Vágner, J. (2009). Sociogeografické aspekty druhého bydlení v Česku a jejich regionální diferenciace. *Geografický časopis*, 61, 2. 107–128.
  - Fialová, D., & Vágner, J. (2014). The Owners of Second Homes as Users of Rural Space in Czechia. *AUC Geographica*, 49, 2. 21–28.
  - Foucault, M. (1994). *Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
  - Foucault, M. (2002). *Archeologie vědění*. Praha: Herrman & synové.
  - Geertz, C. (2000). *Intepretace kultur*. Praha: SLON.
  - George, W. E., Mair, H., & Reid, D. G. (2009). *Rural Tourism Development. Localism and Cultural Change*. Bristol, Buffalo & Toronto: Channel View Publications.
  - Hann, C. M. (ed.) (2002). *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Oxford, New York: Routledge.
  - Harvey, D. (2003). The 'new' imperialism: accumulation by dispossession. *The Socialist Register*, 2004. 63–87.
  - Holý, L. (2010). *Malý český člověk a skvělý český národ*. Praha: SLON.
  - Horáková, H. (2010a). Transformation of Rural Communities: Mobility, Tourism and Identity. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis XX, Studia Anthropologica IV*, 37–51.
  - Horáková, H. (2010b). Post-Communist Transformation of Tourism in Czech Rural Areas: New Dilemmas. *Anthropological Notebooks*, 16, 1, 59–77.
  - Horáková, H. (2013). Whose countryside? Contested development in the New Rural Recreational Localities in Czechia from the perspective of the Countryside Capital. *European Countryside*, 5, 1, 21–37.
  - Horáková, H. (2014a). Multi-local research of modern rurality in the Czech Republic: epistemological and methodological challenges. *AUC Geographica*, 49, 2, 7–19.
  - Horáková, H. (2014b). Local development through tourism in a Czech rural area: contestation over the meaning of modernity. In Arslan, F. (ed). *Touravel' 14: Tourism, Travel and Leisure*. Istanbul: Dakam Publishing, 123–140.
  - Horáková, H., & Boscoboinik, A. (eds.) (2012). *From Production to Consumption: Transformation of Rural Communities*. Berlin: LIT Verlag.
  - Horáková, H., & Fialová, D. (2014). Transformace venkova. *Turismus jako faktor rozvoje*. Praha: Aleš Čeněk.
  - Hörschelmann, K., & Stenning, A. (2008). Ethnographies of postsocialist change. *Progress in Human Geography*, 32, 3, 339–361.
  - Infocentrum Lipno nad Vltavou (2013). <http://www.lipno.info/infoservis/>
  - Jehlička, P., & Smith, J. (2011). Demodernizace nebo inovace? Samozásobitelství, post-socialismus a politika udržitelné spotřeby potravin. The Open University, Milton Keynes, UK. http://geoinovace.data.quonia.cz/Jehlicka_Demodernizace
  - Jenkins, J. M., Hall, C. M., & Roughton, M. (1998). The restructuring of rural economies: rural tourism and recreation as a government response. In Butler, R.W., Hall, C.M., & Jenkins, J. M. (eds.) *Tourism and Recreation in Rural Areas*. Chichester: John Wiley. 43–67.
  - Kalabisová, J., Studnička, P., Plzánková, L., & Tinková, V. (2013). Měření efektů cestovního ruchu v obci Lipno nad Vltavou. Praha: Vysoká škola hotelová.
  - Komárek, S. (2008). *Příroda a kultura. Svět jevů a svět interpretací*. Praha: Academia.
  - Kovács, K. (2012). Rescuing a small village school in the context of rural change in Hungary. *Journal of Rural Studies*, 28. 108–117.
  - Kronika obce Lipno nad Vltavou.
  - Lefebvre, H. (1991). *Social Production of Space*. Oxford: Blackwell.
  - Lipno nad Vltavou, <http://www.lipnonadvltavou.cz/>
  - Mácha, P. (2013). Krajiny: Příspěvek k diskusi o konceptualizaci krajiny v (české) geografii. *Geografie*, 118, 1, 1–15.
  - Massey, D. (2005). *For Space*. London: Sage.
  - McCarthy, J. (2006). Neoliberalism and the Politics of Alternatives. *Annals of the Association of American Geographers*, 96, 1, 84–104.
  - Nožičková, V. (2011). Nové rekreační lokality ve vlastnictví cizinců. *Geografické rozhledy*, 20, 3, 28–29.
  - Ortner, S. B. (1974). Is female to male as nature is to culture? In Rosaldo, M. Z. & Lamphere, L. (eds) *Woman, culture, and society*. Stanford, CA: Stanford Univ. Press. 68–87. http://radicalanthropologygroup.org/sites/default/files/pdf/class_text_049.pdf
  - Peck, J. (2004). Geography and public policy: Constructions of neoliberalism. *Progress in Human Geography*, 28, 3, 392–405.
  - Peck, J. & Tickell, A. (2002). Neoliberalizing space. *Antipode*, 34, 380–404.
  - Perlín, R., Kučerová, S., Kučera, Z., & Marada, M. (2011). Typologie venkovského prostoru. In Perlín, R., & Hupková, M. (eds.) *Venkovy a venkované*. Praha: MMR ČR, sekce 4.
  - Rapoport, A. (2014). Colonization and Architecture. On the Relation Between Culture and Environment. *The Journal of the Carnegie Mellon Department of Architecture*, Aris 3. http://www.cmu.edu/ARIS_3/text/text_rapport.html.
  - Roberts, L., & Hall, D. (2005). *Rural Tourism and Recreation. Principles to Practice*. Wallingford, UK & Cambridge, MA: CABI Publishing.
  - Salazar, N. (2013). *Envisioning Eden: Mobilising Imaginaries in Tourism and Beyond*. Oxford: Berghahn Books.
  - Vítková, L. (2006). *Marina Lipno – Přístav uprostřed lesů. Umělec*, 3. <http://www.divus.cz/umelec/cz/pages/umelec.php?id=1358&roc=2006&cis=3#clanek>
  - Watts, M. (2000). Neo-liberalism. In Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, G., & Watts, M. (eds.) *The dictionary of human geography*. Oxford: Blackwell. 547–8.

